

Lukácsy György

A MI UTCÁNK

Mit jelent ma Szóts István filmművészete?

A júniusi fővárosi utcaátnevezési hullám és az azt megelőző össznépi találgatás során nyilván sokakban keletkezett hiányérzet, hiszen ilyen esetben ki-ki a maga ízlése és vérmérséklete szerint válogat. Nem vitatva a közterek új névadóinak érdemeit, Szóts István filmrendezőnknek helye lenne a szimbolikus polgári terjeszkedésben. Bár Elvis Presley kiállása az 1956-os forradalom mellett példamutató volt, mégiscsak az volna a rock'n'roll, ha olyanokról is elneveznének utcákat, akik egész életükben a mi dalunkat énekelték.

A november ötödikén éppen tizenhárom éve elhunyt Szóts István (1912–1998) neve a hétköznapiakban alig, leginkább karácsony táján merül fel. Ilyenkor ugyanis a rendező 1942-es, *Emberek a havason* című mozijának műsorra tűzésével próbál valamely köztévé alternatívát adni a *Die Hard* vagy a *Reszkessetek, betörők* kereskedelmi televíziós szórakoztatásával szemben. Tegyük hozzá: sikerrel. Az *Emberek a havason* sajátossága ugyanis, hogy nem kíván a nézőtől időutazást. A filmklasszikusok sorsa, hogy sajátos befogadói magatartást várnak el a nézőiktől. Három kézenfekvő példa az idő múlásának nyomaira: D. W. Griffith művészete megkerülhetetlen, de a párhuzamos vágás kifejlesztése mellett ki feledné filmjeinek legkevésbé sem vállalható politikai sugalmazásait: például 1915-ös, *Egy nemzet születése* című eposzának Ku-Klux-Klán-rohamait. Fritz Lang *M – Egy város keresi a gyilkost* című, 1931-es trillere rengeteg újítást hozott korának (többek között a hang innovatív szerepeltetésével), a színészi játék azonban mai szemmel meglehetősen naiv. Mély tiszteletet kíván az utókortól Orson Welles *Aranypolgára* (1941), a minden idők legjobb filmjei, az úgynevezett „brüsszeli 12” közt szereplő alkotás azonban az argentin író, Jorge Luis Borges sokak által vallott ítélete szerint „Túl vaskos, kimódolt, unalmas”. Igaz, hozzáteszi: „Nem intelligens, hanem a szó legsötétebb és leggermánabb értelmében zseniális.”¹

Szóts István életműve e tekintetben is kiemelkedő: nem várja el a nézőtől, hogy leporolja a látottakat. Látjuk, hogy régi, de azt is érezzük, hogy mai értett nyelven szól hozzánk. A szótsi csonka életmű e sajátossága is szóba került azon a konferencián, amelyet a miskolci nemzetközi filmfesztivál, a Jameson CineFest keretében rendeztek meg szeptember 23-án. A Báron György filmesztéta által levezetett, idővel közvetlen hangnemű kerekasztal-beszélgetéssé szelídült rendezvényt a fesztivál szervezői a Miskolci Galériában kiállítással (összeállította: Pintér Judit és Szótsné Gyenes Mária) és retros-

¹ Idézi KOVÁCS András Bálint: *Minden idők*, Filmvilág 1993/6., 4–6.

pektív vetítéssorozattal tették teljessé. A konferencián elsősorban Szóts műveinek formai újításairól és 1945-ös, *Röpirat a magyar filmművészet ügyében* című elméleti munkájának fájó aktualitásáról esett szó. Mindezekhez érdemes hozzátenni: Szóts István azon ritka alkotók egyike, akik ellentmondanak a posztmodernnel tért nyerő nézetnek, miszerint mű és művész más-más elbírálás alá esik. Szóts gerincessége, megalkuvást nem tűrő magatartása erkölcsi példát jelent mindenki számára.

Erkölcsei naptej – azaz hogyan álljunk ellen egy ország barnulásának és vörösödésének

Olyan szétszabdalt és töredékes Szóts István életműve, hogy nem is annyira alkotói korszakokra, mint inkább az ellehetetlenülés állomásaira osztható fel. Az 1941-től 1947-ig terjedő időszak két egészestés nagyjátékfilmjével határolt, zaklatott periódus. Ennek áttekintésével voltaképpen szerencsésebb volna nem is utcát, hanem hidat elnevezni Szótsról, aki mindig a közöset, s nem az elválasztót kereste. E szemszögből is jellemző az *Emberek a havason* esete.

Kisebbségi csoda, hogy az 1942-es klasszikus egy barnuló országban az alapvetően szórakoztatóipari tömegkultúra és az ideologikus pénzosztó mechanizmus szorításában egyáltalán megszülethetett. Ahogy Szóts életrajzában visszaemlékezik a Nyíró József erdélyi író székely kopjafás novellái alapján készült film előkészületeire: „Legnagyobb meglepetésemre Bingerth [Bingerth János, a Hunnia filmgyár akkori vezérigazgatója] nemcsak elfogadta tervemet, hanem arra biztatott, hogy kár ezt a jó témát egy rövidfilmre elpazarolni, inkább egészítsem ki Nyíró többi műveiből egy egész estét betöltő nagyjátékfilmmé. A gombhoz készítek egy egész kabátot. Kapóra jött neki ez az új hangvételi filmterv, amit a Hunnia volt gyakornoka szeretne megvalósítani, egy sikeres erdélyi író könyvéből. Erdély aktualitása, tájainak szépsége, a székelyek népszerűsége is biztosították a siker előfeltételeit. Az elkészült nagyjátékfilm forgatókönyvét is minden kifogás nélkül akceptálta a Hunnia, annak ellenére, hogy a fiataloknak ez a merész és úttörőnek tűnő kezdeményezése élesen eltért a filmgyártás megszokott módszereitől: a felvevőgépet a színpadi kulisszák áporodott és műfényes börtönéből kivittük a természet valódi és változatos világába, s ott hiteles emberi arcok szerepeltetésével igazi emberi sorsokat mutattunk meg. Az állami támogatással készült filmek irányítói megpróbáltak divatos propagandát becsempészni a filmbe.”² Szóts azonban ellenáll: nem hajlandó a filmbéli gonosz fakitermelőből ellenszenves zsidó figurát kreálni, s ezzel antiszemita gyűlöletet szítani. A főhőst is kakastollas magyar, nem pedig román csendőr lövi le, „mert ezáltal menthetetlenül sovinizta, irredenta filmmé vált volna ez a legendaizű, humánus történet. [...] A románok – bármennyire is igyekeztem érzékenységükre tekintettel lenni – a filmet mégis irredentának minősítették, mert színmagyar Erdélyt

² A Szóts Istvántól származó részleteket *Életrajzi feljegyzéseiből* idézem: SZÓTS István: *Szilánkok és gyaluforgácsok. Egybegyűjtött írások*, szerk. Péntér Judit – Zalán Vince, Osiris, Budapest, 1999.

mutat. Csupa székelyt.” Később is ellentmondásos az *Emberek a havason* fogadtatása. Mivel a magyar mozi a tengelyhatalmak országaiban számíthatott bemutatásra, érdemes megemlíteni az ottani reakciókat. Joseph Goebbels náci propagandaminiszter szerint az alkotás „zu katolisch” (túl katolikus), ezért nem is vetíthették Németországban. Érdekes, hogy míg a magyar Actio Catholica – mint később kiderült, az író Nyíró Józseffel szembeni személyes indíttatásból – eltanácsolta a híveket a filmtől annak „pantheisztikus, újpogány” vonásai miatt, a Vatikán hivatalos lapja, az *Osservatore Romano* két vezércikkben ünnepelte az *Emberek a havason*: „Hinnünk kell, hogy van még a világon nép, aki ártatlan bizalommal szól Istenhez és a körülvevő természethez [...] És ez a nemzet Magyarország...!”³

Érthetően keresik a szavakat pró és kontra az *Emberek a havason* ítései, mivel egy olyan világnézet elemi erejű mozgóképi lenyomata tör be a mozitermekbe, amire addig nem volt példa. „A narrátor kijelentéseiben földeregtető jellegzetes hiedelemvilág és transzcendenciakép mély összefüggésben áll az élettér rendkívüliségével. Mitizált végzetességet és egyedien értelmezett kereszténységet sejtet az itt elbeszélte transzszilván transzcendencia, amelyben nyoma sincs a székely szürrealizmus játékosságának” – fogalmazza meg Margitházi Beja, miben is áll ez az egyedülálló szellemiség.⁴ Annak kifejtése azonban még az elméletírásra vár, milyen természetességgel ötvözte Szóts az ókori görög katharszisz-fogalmat az archaikus magyar hitvilággal és a Krisztus-hit feltámadást hirdető örömhírével. Némi tanácsalanság tehát a mai napig érzékelhető e film világnézeti leírásával kapcsolatban. De mivel az *Emberek a havason* letaglózó filmélmény, az ideológiai viták mellett nem maradt el az ünneplés sem.

Az áttörést 1942-ben a korban gyakorlatilag egyeduralkodó Velencei Biennále hozta meg a film számára, ahol a díjak mellett az induló, de még saját hangjukat kereső olasz neorealista rendezők őszinte elismerésében részesült. Lattuada, Lizzani, Visconti, Umberto Barbaro és a Cinema folyóirat többi szerzői művészi előképüknek tekintették az alkotást. A talján halleluja azonban idehaza nem sokat ért. Az *Emberek a havason* sikere csak nagy nehezen segítette az „összeférhetetlen” Szóts terveit. 1943-ban elkészíti a *Kádár Kata* című balladisztikus rövidfilmjét Kodály Zoltán zenéjére komponálva. Az eredménnyel azonban ő maga is elégedetlen. Indoklása tanulságos, mert kiérződik belőle Szóts művészi hitvallásának egy fontos eleme, másrészt a rendező életének későbbi döntéseit is befolyásolja a benne megfogalmazott állhatatosság. „Sokszor művi, meszterkelt jellege talán azzal is magyarázható, hogy túlságosan ragaszkodtam a szöveg illusztrálásához, ahelyett, hogy egymással csak lazán összefüggő, de annál erőteljesebb hangulatú, érzelmi töltésű képsorokkal a ballada zenei hangulatát vizuálisan is fokoztam volna. Mindezeket a hibákat egy balladamonddó öregasszony vagy a balladát gyönyörűen recitáló Török Erzsivel szerettem volna korrigálni. Sajnos erre már nem volt lehetősé-

³ Idézi Szóts István: *Uo.*

⁴ MARGITHÁZI Beja: „Csordapásztorok midőn...” *Transzszilván transzcendencia és képpoeitika az Emberek a havason című filmben*, Metropolis 1998/2., 102–113.

gem, mert a producer megkérdezésem és beleegyezésem nélkül egy jó nevű operaénekesnőt szerződtetett a ballada eléneklésére. Ami a filmben művi, mesterkelt volt, azt most még jobban felerősítette a kulturált, operaházi énekstílus” – írja Szóts, s indokolja meg, miért vétette le magát a stáblistáról. Az autentikus énekes, a filmben látható közeg és a szereplők természetessége lesz majd az olasz neorealizmus egyik legfőbb felhajtóereje a stúdióban szakmáiban készült, úgynevezett fehértelefonos filmekkel szemben. Szóts korát megelőzve ismeri fel a film realizmusigényét.

A valóság kopogtat, pontosabban beront Szóts és Budapest ajtaján ezekben az években is. Jellemző azonban, hogy a rendező a háború alatt, a főváros ostromakor egy légvédelmi pincében írja meg *Röpirat a magyar filmművészet ügyében* című munkáját. Az 1945-ös vitairatot saját költségén háromszáz példányban küldi el döntéshozónak gondolt embereknek, akik azonban mit sem törődnek vele. Jóllehet a háború utáni helyreállítás közepette érthető az elzárkózás, később sem foglalkoznak hivatalos fórumokon „a problémás ember” a filmgyártás, de még inkább a filmművészet minden főbb kérdésére kiterjedő koncepciójával. Már csak a szerző személye miatt sem, akit a második világhégés után sem tudnak pártosan felcímkézni, ideológiailag besorolni. E tekintetben ironikus az a rövid életű konszenzus, amely az *Ének a búzamezőkről* című film tervezésekor kialakult. A kommunisták – élükön a formailag kiszagda Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterrel – és a kiszagdák támogatásukról biztosították a rendezőt annak ellenére, hogy Szóts szerint 1945 után az *Emberek a havasont* Nyíró József személye miatt többen próbálták a fasiszta filmek listájára tenni. A nagy egyetértés természetesen hamar véget ért. A Móra Ferenc regényéből készült forgatókönyvet már megvalósulása előtt rengeteg bírálat érte. Bár Szóts az erdélyi havasokból az Alföldre költözött új történetével, alkotói szellemisége mit sem változott. Kérlelhetlensége ellenére a megvalósulás érdekében kész volt egy kompromisszumot kötni. De az 1947-ben, végül az „orosz sztyeppe és a magyar alföld kézfogása nélkül” elkészült filmet 1948-ban maga Rákosi Mátyás tiltatta be. Tegyük hozzá: ő el sem jutott volna az előzetesen mindkét politikai oldal képviselői által bírált orosz szál kibontásáig, a film eleji körmenet láttán felállt és kivonult a vetítőteremből. Szóts pályafutása megpecsételődött.

Kivesző hagyományok útján – Országjárás 1947–1957

Rákosi ítélete a be sem mutatott *Ének a búzamezőkről* című film kapcsán teljesen partvonalra taszította Szótsöt. Igazolványképeket készített, majd néprajzi filmeket kezdett forgatni a Népművelési Intézet számára. „Bejárhattam az országot Göcsejtől Szatmárig, Palócföldtől Baranyáig. A nyomorúság és a rettegés arcát láttam mindenütt. A falusi parasztok mérhetetlen elkeseredését, megfélemlítését, ellenállásuk drákói eszközökkel való letörését, ahogyan belekényszerítették őket a téeszekbe” – emlékezik vissza Szóts. Tervéhez megnyerte Lajtha László népzene kutatót és Tamási Áront, s engedélyt kaptak

a munkára. Idővel azonban kiderült, a hatalom elsősorban az új paraszti életformákra kíváncsi (téészek, traktorok), s nem annyira a hagyomány továbbélésének ábrázolására. A politikai erjedés éveiben a hatalmi nyomás ellenére is sikerült Szótsnek eredeti koncepcióját egy különálló történetben megvalósítania, s elkészítette a Hollókőről szóló, *Kövek, várak, emberek* című dokumentumfilmjét. Míg külföldön – például Velencében – díjazták, itthon egy rég elfelejtett csehszlovák vígjáték kísérőfilmjeként vetítették a mozikban. E közvetlen hangvételű, élő közösséget ábrázoló, gyönyörűen fényképezett (operatőr: Herczenik Miklós) film alighanem az utolsó mozgóképi dokumentum a régi Hollókőről, mielőtt az átadta volna helyét a látogatóközpontnak is beillő kirakatsfalunak.

A *Kövek, várak, emberek* létrejöttének módja már vészesen mutatja, hogyan fogy a levegő Szóts körül az ötvenes években. 1956. október 23-án mégis elkezdheti forgatni a Jókai Mór elbeszélése alapján készülő, *Melyiket a kilenc közül?* című játékfilmjét, de a történelem ismét közbeszólt. A Bizományi Áruház raktáraiban már berendezték a filmbéli gazdag ember kilenc egymásba nyíló szobáját, és másnap reggel kezdték volna a felvételek rögzítését. Hazafelé menet azonban Szóts szembesült a pesti eseményekkel: „Nem folytathattam utamat, ki kellett szálljak az autóból, mert a Thököly út és a Dózsa György úton özönlő tömeg az egész úttestet elzárta. Egy szobrot döntöttek le, a nagy diktátor szobrát. Az elnyomó politikai rendszer, a zarnokság megtestesítőjének jelképét. Életünk döntő módon megváltozott, a hatalom összeomlott, és egy kétségbeesett és kilátástalannak tűnő történelmi robbanás fényénél megmutatkoztak az addigi vétkes mulasztások és felderengett egy demokratikus, független és semleges Magyarország ábrándképe.” Szótsöt beválasztották a filmgyár munkástanácsának háromtagú direktóriumába. Kialakítottak hat forgatócsoportot, s rögzíteni kezdték a városszerte zajló forradalmi eseményeket, köztük Mindszenty József hercegprímás a budai primási palotában elmondott híres nyilatkozatát. A *Melyiket a kilenc közül?* című filmet végül csak a forradalom leverése után, 1957 januárjában fejezhette be. Majd a kész alkotást saját költségén elkísérte a velencei fesztiválra, ahonnan azonban már nem tért vissza Magyarországra.

Filmjelenetet leírni meglehetősen körülményes, s nem túl olvasóbarát gesztus. Szóts István visszaemlékezése 1957-es velencei döntéséről azonban olyan szavakba zárt audiovizuális élmény, amely mentes minden nehézkességtől, s nem engedi felejteni, hogy filmrendezővel van dolgunk. „Mikor 15 év után ismét kikerültem Velencébe, és magamba szívtam a lagúnák poshadt, sós levegőjét, néztem a palazzók előtti mohos cölöpöket, ahová a gondolákat kötik ki, hallgattam a márványlépcsőn tocsogó hullámverését a vaporettóknak, sétáltam a művészet kincseitől roskadozó ódon tereken, szorongás és vágy fogott el a szélesre táruló világ felé.”⁵

⁵ Elhangzott 1989. február 26-án Esztergomban, lásd *Pályatársak Szóts Istvánról*, készítette PINTÉR Judit – DÉR András, Duna Televízió, 1997.

Szóts István, a harmadikutas – Ausztria–Magyarország 1957–1998

A velencei filmfesztiválról Szóts az öt befogadni kész Ausztriába távozik. Hamarosan kiváltja iparüzési engedélyét, s 1971-es nyugdíjazásáig tizenkét filmet készít nyugati szomszédunknál. Ezek közül a legjelentősebb az 1960-as *Hallstatti ballada*. A Salzburg környéki, tóparti kisváros a helyszűke miatt teraszosan kúszik fel a hegyoldalra, a templom kertjében található teraszos temetőből a halottak maradványait tízévente kiássák, majd koponyájukat kifehérik. A koponyákat festett virág- és babérkoszorúkkal ékesítik, majd a fehér „homlokra” gót betűkkel vések fel az elhunyt nevét. A sziklafalba vájt Csontház így őrzi a megboldogult földi maradványait – e legkevésbé sem szokványos temetkezési rítus költői feldolgozása teszi a rövidfilmet az *Emberek a havason* kései kistestvérévé. Szóts tehát nem változik a vasfüggönyön túl sem, de mivel nagyszabású filmterveit már nem tudja finanszírozni, portrékat kezd gyártani az osztrák televízió számára mások mellett Gustav Klimtről, Egon Schieléről, Fritz Wotrubáról. Munkatársai beszámoló szerint ekkor sem enged elveiből: minden egyes műtárgynál ragaszkodik az eredeti darab filmre rögzítéséhez, nem éri be a reprodukcióval.

Hogy mit jelent az ausztriai lét az alkotó Szóts számára, jól példázza egy anekdota. A Bécsi Filmakadémián tart előadásokat, mignem egy nap rájön, kitűnő németnyelvtudása ellenére sem képes olyan szabatosan kifejezni magát hallgatói előtt, mint magyarul. Felhagy a tanítással. Aki hallotta 1988-as beszédét, amelyet a tiszteletére rendezett szemináriumon mondott el Esztergomban, tudja, hogy Szóts nem tett engedményt pontos, lényegre törő nyelvhasználatából. (Esztergomban – ahogy Fellininél a filmek végén – mindenki ott van, a '60-as évek magyar újhullámának képviselői közül többen talán első ízben találkoznak az addig távolról tisztelt Szótsccsel.) A bécsi közeg tehát amellett, hogy békét hozott számára, az otthonosság érzetének végét is jelentette.

Ahogy a lelki társ Gaál István filmrendező a Szóts ünneplésére megrendezett 1991-es, olaszországi Gemonában zajló rendezvényről írta: „Ezt az eseményt Bruno de Marchi szervezte, aki amellet, hogy az említett szervezet direktora, a milánói katolikus egyetem filmelmélet-professzora is. Ami Szóts filmjeinek minősítését illeti, nem akármilyen kollégák filmjeivel vetette össze azokat: »Semmi és senki nem tud kárpótolni azért, hogy tehetséged kibontakozását megakadályozták, hogy szavaidat nem voltál képes elmondani, hogy a benned sorakozó filmeket nem tudtad megvalósítani. Filmeket, amelyek olyan valóságos érzelműek, mint Rossellini, emberi gyötrelmekre oly érzékenyek, mint Bergman, olyan természetábrázolók, mint Flaherty, oly földérzékenységek, mint Dovzsenko, s olyan figuratív stílusúak, mint Bresson munkái. Sajnos az is igaz, hogy a művészetek univerzuma ugyancsak szegényebb lett Szóts meg nem valósult alkotásai nélkül.«”⁶

Mivel a film költségességénél fogva a politikai vagy pénzhatalomhoz van kötve, minden filmrendezőt hüen jellemez nemcsak a megvalósult, hanem a füstbe ment filmter-

⁶ GAÁL István: *Addio padre profeta! Búcsú Szóts Istvántól*, Filmvilág 1999/1., 12–13.

veinek sora is. Szőtsnél e lista – sajnálatos módon – meglehetősen tekintélyes, de tanulságos is.

Ezek közül különösen fájó, hogy történelmi filmtervei is papíron maradtak. Szőtsöt Fazekas Eszter és Pintér Judit megfogalmazása szerint a harmadikutas történelmi alakok vonzották.⁷ Még 1949-ben vágott bele Raffy Ádám regénye, az *Erdélyi Szent Johanna* alapján *A havasok asszonya* című forgatókönyvbe, amely 1842 és 1849 között játszódik. A román bányászokért Bécsben fellépő magyar nemesasszony, Varga Katalin történetét feldolgozó filmet azonban lesöpörte a kultúrpolitika. (A főszereplő neve tovább él Peter Strickland hazánkba elszármazott angol filmrendező 2009-ben mozikba kerülő, szőtsi hangulatú filmjében, a *Varga Katalin balladájában*.) Szőtsnek a népek közötti kulturális és sorsközösséget kereső Bartók-filmterve is dugába dőlt, ahogy a Kőrösi Csoma Sándor életét bemutató elképzelése is. Irodalmi forgatókönyvei közül később is különös gonddal kezelte *Az aradi tizenhárom*, majd a *G. B. L. – Gróf Batthyány Lajos főbenjáró pere és vértanúsága* című történelmi témájú terveket. Ausztriai éveinek legnagyobb szabású elképzelése pedig az *Éhség* című munkája, amely a sok népben igazán közös társadalmi tünetet állította volna középpontba; mondanunk sem kell, Szőts terve az éhség földrajzának felvázolásáról a pénzínség áldozata lett.

Szőts István nemcsak az 1968-as, hanem a 2000-ben megszavazott „budapesti tizenkettő”-nek is tagja az *Emberek a havasonnal*. Kossuth-díjas, a 25. Magyar Filmszemle életműdíjasa, a Magyar Művészeti Akadémia és a Széchenyi Akadémia egyaránt tagjává választotta. Egy ember, aki kétszer kényszerült elhagyni szülőföldjét: először dél-erdélyi otthonának int búcsút, aztán 1957-ben Magyarországnak. Megérdemelné, hogy nevét akár egy észak–déli tájolású fővárosi kis utca viselje. Olyan, mely összeköti a nyugati és keleti tömböket, hogy aztán az erdőbe torkolljon. Aki számára térkép e táj, zsákutcát lát; mi hűvös, tiszta levegőjű utat természeti kifutással.

⁷ FAZEKAS Eszter – PINTÉR Judit: *Vér nem mossa le a vért! Szőts és a történelem*, Filmvilág 1998/6., 23–25.